

A mondatértékű bővítmények típusai a magyar nyelvben

1. Bevezetés

Ez a dolgozat új szempontból közelíti meg a magyar nyelvű alárendelő összetett mondatok azon típusát, amelyekben a főmondati predikátum szituációjelölő vonzatot vesz fel, vagyis kiegészül egy úgynevezett mondatértékű bővítménnyel. A magyar nyelvben ezeknek a bővítményeknek négy alaptípusa van: a kijelentő módú alárendelt mellékmondat, a kötőmódú alárendelt mellékmondat, a személyrag nélküli főnévi igenévi kifejezés és személyragos főnévi igenévi kifejezés. Az, hogy a véges, alárendelő mellékmondatok mellett a főnévi igeneves kifejezéseket is beágyazott mondatként kezeljük, azzal magyarázható, hogy ezek is tartalmaznak állítmányt és vonzatokat, valamint végrehajthatók rajtuk olyan – hagyományosan mondatokra jellemző – műveletek, mint például a tagadás, a topicalizáció, a fókuszálás vagy a kérdő kifejezéssé alakítás.

Az egyes bővítményfajták elemzésének célja, hogy megcáfoljam azokat a feltevéseket, amelyek szerint a mellékmondat típusának kiválasztása a főmondati predikátumok ad hoc tulajdonsága. Azt kívánom bebizonyítani, hogy a főmondat és a mellékmondat viszonyának két tulajdonságát elemezve megjósolható az, hogy a bővítmény a négy típus közül melyikben fog realizálódni. E két vizsgálandó tényező a szituációfüggőség és az alanyok azonosságának kérdése. A kritériumok bemutatását követően röviden összegezem az egyes mondatértékű bővítménytípusok főbb jellemzőit, majd

röviden kitérek az obviáció jelenségére is, amelynek lényege, hogy a mellékmondat névmási alanyának referenciája kötelezően eltér a főmondati alany referenciájától.

2. Megoldási javaslat

2.1. A mondatértékű bővítménytípusok elkülönítésének kritériumai

Vegyük sorra először is azokat a fogalmakat, amelyek alapján – a fent említett hipotézisem szerint – csoportosíthatjuk a mondatértékű bővítményeket.

2.1.1. A szituációfüggőség

Az első kritériumként használt fogalmat, a szituációfüggőséget Farkas (1992a, 1992b) vezette be, amikor aszerint különítette el az egyes predikátumtípusokat, hogy a beágyazott mondatban leírt szituáció milyen kapcsolatban áll a főmondatban leírt szituációval.

Ahogy arra Roussou (2001) is felhívta a figyelmet, nem elég pontos az a felosztás, amely szerint a kijelentő módú predikátumok a reális világra vonatkoznak, vagyis igazak az aktuális világban, míg az infinitívusban és kötőmódban állók egyfajta irreális világra utalnak. Ezt a leegyszerűsítő megkülönböztetést Farkas (1992a, 1992b) azon feltevésből kiindulva helyezte új alapokra, hogy a predikátumok és argumentumaik szituációkat jelölnek. Ha egy predikátum egy szituációjelölő bővítménnyel, azaz egy beágyazott mondattal bővül, akkor a mellékmondat világát (azaz a mellékmondati szituációt) a főmondati predikátum vezeti be. A bevezetett világot új világnak, míg azt a világot, amelyben a főmondati predikátumot értékeljük, bázisvilágnak nevezzük.

A szemantikai függőség szituációfüggőségnek nevezett típusa az új világ és a bázisvilág viszonyával foglalkozik. Az új világ bevezetésének ugyanis két útja van: az egyik, hogy bevezetünk egy olyan világot, amelynek szituációi függetlenek a bázisvilágtól vagy bármilyen más világtól, vagyis az új világ nem a főmondati bázisvilágtól örökli tulajdonságai valamely részét. Ezek az úgynevezett független világok. Erre példa a következő mondat:

- (1) *János tudja, hogy Mari tortát süt.*

Láthatjuk, hogy itt a beágyazott szituáció – vagyis az, hogy Mari tortát süt – független attól a főmondatban leírt ténytől, hogy János mindezt tudja.

A másik módja egy világ bevezetésének, ha egy már létező világot változtatunk meg, ekkor ugyanis az új világ függ a bázisvilágtól. Ezt láthatjuk az alábbi példán:

- (2) *Mari tud tortát sütni.*

A *tud* ige ebben az esetben függő világot vezet be, mivel az, hogy Mari tortát süt, nem hoz létre új, a bázisvilágtól független világot, csupán az történik, hogy Mari világa – amelyben ő különböző dolgokat tud – kiegészül egy új mozzanattal, amely nem más, mint a tortasütésre való képesség. Ugyancsak szituációfüggőségre példa a következő mondat:

- (3) *János azt akarja, hogy Mari tortát süssön.*

Itt azt az eseményt, hogy Mari süt-e tortát, befolyásolhatja az a tény, hogy mit akar János, ugyanakkor János akaratának teljesülése is attól függ, hogy Mari süt-e tortát, vagy sem. Egyértelmű tehát a bázisvilág és az új világ közti függőségi viszony.

A fenti definíciók és példák alapján a későbbiekben részletesebben is el fogom különíteni egymástól a függő, illetve független szituációt bevezető predikátumtípusokat a magyar nyelvben.

2.1.2. Az alanyfüggőség

Az összetett mondatok esetében – a szituációfüggőség mellett – mindenképpen meg kell vizsgálnunk a szemantikai függőségnek egy másik típusát is: az alanyfüggőséget. Ahogyan megkülönböztettünk független és függő világokat, úgy beszélhetünk független és függő alanyokról is.

Független alanyúak azok a bővítmények, amelyek alanyainak referenseit a főmondati predikátum egyik résztvevője sem határozza meg. Erre jó példa az alábbi két mondat:

(4) *János tudja, hogy Mari hazamegy.*

(5) *Mari szeretné, hogy Péter elmosogasson.*

Függő alanyúnak nevezzük az olyan bővítményeket, amelyek alanyának referense a főmondati predikátum valamely vonzatával koreferens, vagyis amelyeket kontrollálnak. Attól függően, hogy a főmondati predikátum melyik résztvevője kontrollálja a mellékmondat alanyát, beszélhetünk alanyi, tárgyi vagy dativusi kontrollról.

Az alanyi kontroll estén a predikátumok azt követelik meg, hogy az alanyi résztvevőjük referense és a mellékmondati bővítmény alanyának referense azonos legyen, vagyis kötelezővé teszik a koreferenciát. Ezt figyelhetjük meg a következő esetben is:

(6) *János_i tud PRO_i olvasni.¹*

Találunk példát úgynevezett tárgyi kontrollra is, ahol a beágyazott mondat alanya szükségszerűen azonos a főmondati predikátum tárgyával:

(7) *Láttam Jánost_i PRO_i hazamenni.*

Végül dativusi kontrollról beszélünk akkor, ha a mellékmondati alany kötelezően koreferens a főmondat részeshatározójával. Ezt láthatjuk az alábbi példán:

(8) *Marinak_i fontos mielőbb PRO_i meggyógyulni.*

Előfordulhatnak olyan esetek is, amikor a fő- és mellékmondatok alanya azonos, ez azonban nem kontrollálás, hanem pusztán véletlen egybeesés eredménye.

(9) *János_i elképzelte, hogy pro_i kap egy autót.*

Függő, tehát bizonyos szempontból kontrollált alanyúnak tekinthetők azonban azok a bővítmények is, ahol fellép a már említett obviáció, vagyis a kötelező referenciaeltérés:

(10) *János_i azt akarja, hogy pro_{k/*i} hazamenjen.²*

¹ A *PRO* a főnévi igenév rejtett alanyának egyezményes jele. A *János* és a *PRO* azonos alsó indexe azt jelöli, hogy azonos megnevezetre utalnak.

² A * a helytelenség, a *pro* szimbólum pedig a személyragból rekonstruálható személyes névmás jele. A (10)-es példában a *k/*i* alsó index azt fejezi ki, hogy a rejtett névmás megnevezettje nem lehet azonos Jánossal.

Az alanyi kontroll problémáját részletesen is elemezni fogom azon típus tárgyalásánál, amelyre jellemző lesz, egyelőre azonban csak az volt a cél, hogy bevezessem az alanyfüggőség terminusát, és ennek segítségével felvázoljam a mellékmondati alany kötöttségeivel kapcsolatos lehetőségeket.

2.2. A mondatértékű bővítmények csoportosítása a magyar nyelvben

A fenti kritériumok alapján világosan látszik, hogy mik az alapvető különbségek a magyarban használt bővítménytípusok között. Jellemzőik mindennek a segítségével az alábbi módon foglalhatók táblázatba:

	Kijelentő módú alárendelt mellékmondat	Kötőmódú alárendelt mellékmondat	Személyrag nélküli főnévi igenévi kifejezés	Személyragos főnévi igenévi kifejezés
1. Független szituáció	–	+	+	+
2. Független alany	–	–	+	∅ ³

Azt feltételezem tehát, hogy bármely főmondati predikátum esetében – pusztán az említett két tényező megvizsgálásával – előre megjósolható, hogy egy adott bővítmény milyen módban fog realizálódni. Hipotézisem bizonyítása érdekében vegyük sorra külön-külön az egyes bővítményfajtákat, és elemezzük a személytelen főmondati predikátumok lehetséges bővítményeit.

2.2.1. A független szituációt jelölő, nem kötelezően kontrollált alanyú bővítmények: a kijelentő módú alárendelt mellékmondatok

A kijelentő módú bővítmények legfőbb jellemzője, amely minden más bővítménytípustól elhatárolja őket, hogy ezek minden esetben független világokat jelölnek, vagyis csak olyan predikátumok bővítményeiként jelennek meg, amelyek független világot vezetnek be. Vegyük sorra, milyen igék szerepelnek a független világot bevezető főmondatokban.

Ilyenek a faktív igék, amelyek arra utalnak, hogy a beágyazott szituáció egy faktum, azaz egy tény, amelynek igaz voltát előfeltételezzük. Ilyen többek között a *lát*, a *hall*, a *néz* vagy az *érez*. Ezek bővítményei szinte kivétel nélkül minden esetben kijelentő módú alárendelt mellékmondatban jelennek meg. Néhány példa erre:

(11) Péter látta, hogy Mari elment.

(12) Mari érezte, hogy Júlia nem kedveli őt.

A független világú mellékmondatokat bevezető igék közé tartoznak továbbá a kognitív igék (mint például a *gondol*, a *hisz* vagy az *elismer*), amelyek lexikai jelentésükből fakadóan arra utalnak, hogy az alanyuk referense igaznak tartja a beágyazott szituációt (Farkas 1992b). Erre volt példa korábban az (1) mondat, ahol megállapítottuk, hogy a beágyazott szituációnak semmi köze sincsen ahhoz a tényhez, hogy azt valaki tudja-e, vagy sem.

Független világot vezetnek be ezenkívül az *álmodik*, az *elképzel* és az *emlékszik* igék is. Láthatjuk, hogy itt sincs szó arról, hogy valamely szituáció realizálódásának köze lenne ahhoz, hogy valaki azt korábban elképzelte-e, vagy később emlékszik-e rá.

³ Ez a kritérium a személyragos főnévi igenévi kifejezések esetében nem értelmezhető, mivel ezek csak olyan főmondatok bővítményeiként fordulhatnak elő, amelyekben egyáltalán nincs lehetséges kontrolláló. Erről később részletesen is szó lesz.

(13) *Mari elképzelte, hogy János feleségül veszi őt.*

Attól, hogy itt a mellékmondat tárgya azonos a főmondat alanyával, természetesen még nem beszélhetünk szituációfüggőségről, méghozzá éppen a főige jellege miatt nem. Hiszen Mari elképzelésétől független az, hogy János hajlandó-e őt elvenni. Ha azonban a főmondat igéjét a *megkérte* igével helyettesítenénk, már fellépne a szituációfüggőség, hiszen János döntésében közrejátszана Mari kérése is. Ebben az esetben azonban már kötőmódú lenne a beágyazott mondat:

(14) *Mari megkérte Jánost, hogy pro_i vegye őt feleségül.*

Az *elképez* és az *emlékezik* igék esetében láthatunk, hogy – bár szituációfüggés nincsen – van egyfajta időbeli függés. Az *elképez* ige bővítménye szükségszerűen későbbi időreferenciához köthető, mint a főmondat. Erre volt példa a (13) mondat is. Az *emlékezik* esetében viszont éppen ellenkező a helyzet: itt a bővítményi szituáció korábbi a főmondat eseményénél, vagyis az emlékezésnél.

(15) *Mari emlékszik rá, hogy Péter az osztálytársa volt.*

A kijelentő módú bővítmények között tehát egyaránt vannak függő és független idejű szituációk. Ennek oka az lehet, hogy bár a beágyazott szituáció független a főmondattól, a főmondati predikátum mégis egyfajta viszonyt létesít a bővítményével, amikor megítéli, érzékeli vagy éppen felidézi annak világát – attól függően, hogy az igék melyik típusáról beszélünk. E viszony keretein belül képes az általa bevezetett szituáció idejét is meghatározni, de csak olyan mértékben, hogy hozzá viszonyítva korábbi, későbbi, esetleg vele egyidejű legyen. A beágyazott szituációra vonatkozó pontos időmeghatározást azonban csak a mellékmondat tartalmazhat.

(16) *Mari emlékszik rá, hogy János tegnap elkérte a könyvét.*

(Ha a *tegnap* a főmondatban szerepelne, akkor csak az emlékezés idejére vonatkozhatna, a könyv elkérésének idejére nem.)

A fenti példákon megfigyelhető időbeli függés azonban csupán tendencia, találhatunk példát ennek ellentétére is:

(17) *Emlékszem rá, hogy holnap meg fog látogatni.*

Mindez azt is bizonyítja, hogy a szituációfüggőség nem korlátozható pusztán az időbeli függőségre, és az időfüggőség mint kritérium önmagában nem elégséges a magyar nyelvben a mondatbővítmények típusainak elkülönítéséhez.

Térjünk rá az alany kontrolláltságának kérdésére. A kijelentő módú mellékmondatokat mindig szabad alanyválasztás jellemzi, vagyis előfordulásuk esetén biztos, hogy a főmondati predikátum egyik résztvevője sem követeli meg, hogy a mellékmondat alanya koreferens legyen vele. Ennek ellenére lehet szó egybeesésről akár az összetett mondat két alanya között (erre volt példa korábban a 9. mondat), akár a főmondati tárgy vagy részeshatározó és a mellékmondati alany között, ez azonban nem kötelező kontrollálás eredménye. Találunk azonban példát mind eltérő alanyokra (17), mind olyan esetekre, ahol a főmondatban nincsen alany (18). (Az utóbbi típusról később részletesen is szó lesz.)

(18) *Mari azt álmodta, hogy János megkéri a kezét.*

(19) *Látszik, hogy Péter elmegy az ablak előtt.*

A fenti mondatok is azt igazolják tehát, hogy a kijelentő módú mellékmondatok esetében nem beszélhetünk kontrollált alanyokról.

Összegzésképpen megállapíthatjuk tehát, hogy minden olyan esetben, amikor a főmondat független szituációt leír, nem kontrollált alanyú bővítményt vesz fel, akkor a mellékmondat kijelentő módban realizálódik.

2.2.2. A függő szituációt jelölő, nem kötelezően kontrollált alanyú bővítmények: a kötőmódú alárendelt mellékmondatok

A kötőmód értelmezésében Pataki (1984), Farkas (1992a), Turi (2009) és Varga (2009) eredményeire támaszkodom. Turi – Farkast követve – a *-j-* igei toldalékot a kötőmód jelének tartja. A szintaxisban felszólító módú és kötőmódú mondatokat különböztet meg; az ige mindkettőben kötőmódjelet visel. Felfogásában kötőmódú alárendelt mellékmondatról abban az esetben beszélhetünk, ha a kötőmódú igei állítmánnyal rendelkező mondatban nincsen úgynevezett felszólító operátor, amely felszólító értelművé alakítaná a mondatot, és megfordítaná az igemódosító-ige sorrendet. Ez utóbbi ugyanis az egyik legszembevetőbb különbség a kötő- (20), illetve a felszólító módú (21) mondatok között.

(20) *János szeretné, hogy Péter elmenjen.*

(21) *János megparancsolta, hogy Péter menjen el.*

Mindennek tükrében térjünk rá a kötőmódú alárendelt mellékmondatok részletes vizsgálatára.

Akárcsak a személyrag nélküli főnévi igenévi kifejezések, ezek a bővítmények is függő szituációkat jelölnek, vagyis csak olyan főmondatok bővítményeiként jelenhetnek meg, amelyek megkövetelik a függőségi viszonyt. Pataki (1984) és Tóth (2005) is megkísérelték összegyűjteni a kötőmódú mellékmondatokat vonzó predikátumtípusokat, a főmondati igék lexikai jelentése alapján összeállított csoportosítás azonban nem elégséges abból a szempontból, hogy nem jelzi azokat az eseteket, amelyeknél a kötőmód mellett a másik függő mód, a főnévi igenévi kifejezés is előfordulhat. Vegyük például az *igyekszik* igét a célt, hajlandóságot kifejező predikátumok közül. A (22) mondat éppen annyira helyes, mint a kötőmódú bővítménnyel álló (23).

(22) *János igyekszik mielőbb hazaérni.*

(23) *János igyekszik, hogy mielőbb hazaérjen.*

Ez a kettősség is azt a hipotézist erősíti, hogy nem lehetséges pusztán a főmondati igitípusok alapján megjósolni a mellékmondat módját. Az idézett gyűjteményben felsorolt predikátumtípusokban éppen az a közös, hogy függő szituációt vezetnek be, vagyis felvehetnek mind kötőmódú, mind főnévi igenévi bővítményt. Azt, hogy egy adott mondat esetében melyik módban fog realizálódni a beágyazott szituáció, a második kritérium dönti el, amely itt is az alany kontrolláltságának kérdése lesz.

Az alanyok referenseinek viszonyáról a kötőmódú bővítmények esetében ugyanaz mondható el, mint a kijelentő módúakéban, hiszen itt sem beszélhetünk kötelezően kontrollált beágyazott alanyról. A szabad alanyválasztás tehát megenged véletlen egybeesést az alanyok referensei között (24), de előfordulhat az is, hogy a főmondatnak és a mellékmondatnak két külön alanya van (25), sőt – kizárólag kötőmódú mellékmondat esetén – az is, hogy a beágyazott névmási alany referenciája kötelezően eltér a főmondati alanyétól (26). (Erről a jelenségről, az obviációról később részletesebben is szó lesz.)

(24) *János_i várja, hogy pro_i utazzon.*

(25) *Mari szeretné, hogy János elmenjen a tisztítóba.*

(26) *Mari_i szeretné, hogy pro_{k/m_i} elmenjen a tisztítóba.*

Végül találhatunk példát arra is, hogy nincsen a főmondatban kontrollálásra képes alany:

(27) *Feltétlenül szükséges, hogy János elvigye az igazolványait.*

Megállapíthatjuk tehát, hogy a kötőmódú alárendelt mellékmondat akkor jelenik meg a magyar nyelvben, ha a beágyazott mondat függő szituációt jelöl, alanyának referensét azonban a főmondati predikátum egyik résztvevője sem kontrollálja. Turi (2009) és Varga (2009) eredményeit továbbgondolva pedig azt is beláthatjuk, hogy ha ezekben a kötőmódú beágyazott mondatokban megjelenik a felszólító operátor, akkor a mellékmondat felszólító módban fog realizálódni. (Éppen emiatt nem vettem külön mondatértékű bővítménytípusnak a felszólító módú alárendelt mellékmondatot.)

2.2.3. A függő szituációt jelölő, kötelezően kontrollált alanyú bővítmények: a ragozatlan főnévi igenes kifejezések

Ahhoz, hogy össze tudjuk gyűjteni a személyrag nélküli főnévi igenévi kifejezések tulajdonságait, vegyük alapul az alábbi nagyon egyszerű példát:

(28) *János tud olvasni.*

Amint azt már a (2) példamondattal kapcsolatban beláttuk, a *tud* ige az olyan mondatokban, amelyekben valamely képesség meglétét vagy éppen hiányát állítja, függő szituációt vezet be. Mivel ezen esetekben a bővítmény mindig ragozatlan főnévi igenévi kifejezés formájában realizálódik, egyértelmű, hogy ez a mondatértékű bővítménytípus – akárcsak a kötőmódú alárendelt mellékmondat – függő szituációt jelöl.

Az a sajátos tulajdonság, amely ezt a típust élesen elkülöníti az összes többitől, a kontrollált alany. A magyarban ugyanis ezt a formát kizárólag olyan bővítményekben használják, amelyekben az alany a főmondat valamely szereplője (leginkább annak alanya) által kontrollálva van. Mit jelent mindez? Arról már röviden volt szó, hogy alanyi kontroll esetén a főmondat alanyának referense és a bővítmény alanyának referense azonosak. Arról azonban még nem esett szó, hogy hogyan történik ez a bizonyos kontrollálás.

A (28) mondatban a főigére és a beágyazott mondat igéjére látszólag csak egyetlen alany jut. Ez azonban nem lehetséges, hiszen a generatív elmélet théta-kritériumnak nevezett alapelve szerint egy bővítmény csak egy tematikus esetet kaphat, tehát a *János* nem lehet egyszerre a *tud* experiense és az *olvasni* ágense is. (Ezt leegyszerűsítve úgy is megfogalmazhatjuk, hogy két igéhez nem tartozhat egyetlen alany.) Így azt kell feltételeznünk, hogy a bővítménynek van egy rejtett névmási alanya (ezt jelöli a PRO rövidítés),⁴ amelyet a főmondati alany azonosít, vagyis köztük koreferencia jön létre, ezért elég a mondaton belül csak egyszer megjelölni az alany referensét. Valójában azonban ilyen a mondat felépítése:

(29) *János_i tud PRO_i olvasni.*

⁴ Szeretném hangsúlyozni, hogy ez az üres névmási alany (a PRO) nem tévesztendő össze a pro-val jelölt nem hangzó névmással, hiszen míg az előbbi egy szám és személy nélküli üres névmás, amelyet kontrollálás esetén a főmondat valamely résztvevője azonosít, addig az utóbbi nem üres, csak azért nem jelenik meg, mert tartalmát (az alany számát, személyét és a tárgy határozottságát) az igei személyrag maradéktalanul kifejezi. A különbséget szemlélteti a következő mondat: *pro_i Szeretném [PRO_i venni egy kutyát].*

Most térjünk rá arra, hogy mely igék azok, amelyek természetüknél fogva azt követelik meg mondatértékű bővítményeiktől, hogy alanyuk referense a főmondati alanyéval azonos legyen, vagyis hogy ragozatlan főnévi igeneves kifejezéseként realizálódjanak. Az időbeliséget kifejező úgynevezett aspektuális igék (mint például a *kezd* vagy a *próbál*) alanyainak referensei kötelezően kontrollálják a bővítmények alanyait, ezért beágyazott mondataik mindig a következő példával megegyező módon realizálódnak:

(30) *Mari_i elkezdett PRO_i zongorázni.*

(Teljesen magától értetődő, hogy az, aki elkezd valamit, és az, aki az elkezdett tevékenységet végzi, egy és ugyanaz a személy.)

Felvetődhet a kérdés, hogy nem tartoznak-e az aspektuálisok közé a *fog* és a *szokott* igék is, hiszen ezek is egyfajta időbeliséget fejeznek ki, és ezek is mindig ragozatlan főnévi igeneves kifejezésekkel állnak. E két igét azonban nem sorolom ide, mivel elfogadom Kenesei (2000) azon érvelését, amely szerint ezek (és a *talál* is) segédigék, amelyek nem osztanak alanyaiknak külön tematikus szerepet, és nem vonzanak beágyazott mondatot sem, vagyis egyszerű mondatot alkotnak a hozzájuk tartozó igékkel.

A magyarban tehát egyedül az aspektuálisok a kötelezően kontrollált alanyú bővítményeket bevezető igék. Vannak más predikátumtípusok is, amelyek vonzataként megjelenhet a személyrag nélküli főnévi igenévi kifejezés, ezek esetében azonban nem kötelező az alanyi kontroll, vagyis ilyenkor előfordulhat az adott mondatok kötőmódú változata is.

Visszatérve a kötőmódú mellékmondatok és a ragozatlan főnévi igenévi kifejezések közti, korábban már említett különbséghez, láthatjuk, hogy éppen az alany kontrolláltsága az, amely meghatározza, hogy egy adott mondat esetében melyik mód realizálódik: ha ugyanis egy függő szituációt jelölő mellékmondatban a beágyazott alany referensét nem kontrollálja a főmondati alany, akkor a bővítmény kötőmódú lesz; kontrollálás esetén azonban a másik függő módú (a személyrag nélküli főnévi igenevet tartalmazó) bővítmény fog realizálódni. Ezt a jelenséget Farkas (1992b) a függő mondatfűzők rivalizálásának nevezte, amely az obviáció szempontjából különösen nagy jelentőséggel bír. Mielőtt azonban erre rátérnénk, térjünk ki azokra az esetekre, ahol a főmondatban nincsen lehetséges kontrolláló alany.

2.2.4. A személytelen predikátumok bővítményei

Lényeges kérdéseket vetnek fel azok a főmondati predikátumok, amelyekben nincsen kontrollálásra képes alany, hiszen itt egyáltalán nem értelmezhető az alanyfüggőség kritériuma. Először is vizsgáljuk meg, hogy miképp értelmezhető itt a szituációfüggőség, majd térjünk rá a személytelen predikátumok sajátos bővítményeire, a személyragos főnévi igenévi kifejezésekre.

A személytelen igéket tartalmazó és a személytelen összetett (hagyományos kifejezéssel névszói-igei) állítmányok esetében is megkülönböztethetünk függő és független szituációt bevezető predikátumokat. Az olyan személytelen főmondatok, amelyek egyfajta külső megítélést fejeznek ki a beágyazott mondatban leírt szituációval kapcsolatban, az esetek döntő többségében független világot vezetnek be, és ennek megfelelően független szituációt jelölő bővítményeket vesznek fel, azaz – mint az a korábban leírtakból egyértelműen következik – kijelentő módú alárendelt mellékmondatokkal bővülnek. Erre példa az alábbi két mondat:

(31) *Borzalmas, hogy János elköltözik.*

(32) *Csodálatos, hogy Mari zongorázik.*

Bonyolultabb a helyzet a függő szituációt bevezető személytelen predikátumok esetében, itt ugyanis több bővítménytípus is megjelenhet: előfordulhatnak kötőmódú alárendelt mellékmondatok (33) és főnévi igenévi kifejezések is, sőt ez utóbbi típusnak mind személyrag nélküli (34), mind személyragos (35) változatára találhatunk példát.

(33) *Muszáj, hogy János elköltözzön.*

(34) *Jánosnak muszáj elköltözni.*

(35) *Jánosnak muszáj elköltöznie.*

A kérdés ebben az esetben az, hogy mi a különbség a fenti mondatok között, illetve az, hogy mi indokolja a bővítmény módjának megválasztását.

É. Kiss (2001) megkülönbözteti a (kontrollálni képes) szabad határozóval és az a nélkül álló személytelen predikátumokat. Személyragos főnévi igenévi kifejezéssel az utóbbiak bővülnek, hiszen esetükben nem lehet szó az alany kontrolljáról. Az alábbi példák alapján ez a kijelentés könnyen belátható:

(36) *Illetlenség volt tőled_i ilyet PRO_i mondani.*

(37) **Illetlenség volt tőled ilyet mondanod.*

Mint azt É. Kiss (1999) is megállapította, ha van főmondati kontrolláló (mint az *illetlenség* vonzataként álló *tőled* esetében), akkor nem lehet személyrag a főnévi igenéven. Vagyis a személyraggal ellátott főnévi igeneves kifejezések csak akkor fordulhatnak elő, ha a főmondatban nincsen lehetséges kontrolláló, ez a magyar nyelv esetében azt jelenti, hogy csakis a személytelen igék és a személytelen összetett állítmányok vonzataként használjuk. Ennek tükrében hasonlítsuk össze a következő két mondatot:

(38) *Nekem el kell menni.*

(39) *(Nekem) el kell mennem.*

Az elsöben – ahol ragozatlan a főnévi igeneves kifejezés – a *nekem* a főmondat részesesetben álló szabad határozója, amely a beágyazott alanyt is kontrollálja. É. Kiss (2001) is amellett érvelt, hogy a részesesetű NP ebben az esetben a főmondati predikátumhoz tartozik.) A második mondatban viszont a *nekem* a beágyazott predikátum alanyaként szerepel. Ezt bizonyítja egyrészt a bővítményi predikátummal való egyeztetése, másrészt az, hogy ha kötőmódú alárendelt mellékmondatná alakítunk egy személyragos főnévi igeneves kifejezést, akkor ez a kifejezés a mellékmondatba kerül. Ezt látjuk a következő példákon:

(40) *A fiúknak fontos volt hazamenniük.*

(41) *Fontos volt, hogy a fiúk hazamenjenek.*

Itt tehát nem egy, a főmondati alany által kontrollált névmás a beágyazott mondat alánya. (Arra a kérdésre, hogy itt az alanyok miért nem állhatnak alanyesetben, a választ az az univerzális elv adja meg, amely szerint a főnévi igeneves kifejezéseknek – mivel nem végesek – nem lehet nominativusban álló hangzó alanyuk.)

Nézzünk is meg két példát az alanyi kontroll és a bővítményi szerkezet jelölésével.

(42) *Fontos Marinak_i [PRO_i hazamenni].*

(43) *Fontos [Marinak hazamennie].*

Mindezt összefoglalva azt mondhatjuk, hogy ha van a főmondatban egy személyt jelölő (így kontrollálni képes) dativusi szabad határozó, akkor a főnévi igenév csak és kizárólag személyrag nélkül jelenhet meg; ha azonban nincsen ilyen lehetséges kontrolláló, akkor a bővítmény személyragos főnévi igenév formájában fog realizálódni.

Azt tehát világosan látjuk, hogy mi a különbség a főnévi igenévi kifejezések két változata között. Van azonban egy harmadik lehetséges bővítménytípus is: a kötőmódú alárendelt mellékmondat, amelynek előfordulását röviden azzal magyarázhatjuk, hogy a főmondati kontrollálóval nem rendelkező személytelen predikátumok esetében semmi sem zárja ki, hogy független alanyú, függő situációt jelölő beágyazott mondatból bővüljenek. Vagyis egy adott személytelen főmondati predikátum bővítményeként ez a típus valójában egyenrangú a személyragos főnévi igenévi kifejezéssel. Ezt bizonyítja az is, hogy az ilyen mondatok jelentésváltozás nélkül átalakíthatók egymásba. (Ezt mutatta már a (40) és (41) alatti két mondat is.)

Végezetül összegezzük a személytelen predikátumokkal kapcsolatos megállapításokat. Először itt is a situációfüggőséget kell megvizsgálunk, ekkor tudjuk ugyanis megjósolni, hogy a bővítmény kijelentő módú lesz-e, vagy sem. Utóbbi esetben már csak a függő módok közül választhatunk: amennyiben a főmondati predikátumnak egyáltalán nincsen kontrollálásra képes résztvevője, úgy a bővítmény már nem lehet ragozatlan főnévi igenévi kifejezés, csak személyragos főnévi igeneves vagy kötőmódú alárendelt mellékmondat. Ha azonban a főmondatban van olyan mondatrész, amely képes kontrollálni a beágyazott alanyt, akkor éppen a személyragos főnévi igenév előfordulása zárható ki, és a másik két függő módú típus marad. A kötőmódú mellékmondat és a főnévi igenévi kifejezés két típusa között nincsen lényeges különbség, így ezek akár fel is cserélhetők egymással.

2.3. A rivalizáláselmélet és az obviáció

Miután sorra vettük az egyes mondatértékű bővítménytípusokat, összegezzük röviden, hogy mit nyertünk e felosztás bevezetésével. Azon túl ugyanis, hogy az elkülönítési kritériumok segítségével könnyedén meg tudjuk jósolni, hogy egy adott főmondat esetén az adott igényeknek megfelelni kívánó mellékmondat milyen módon fog realizálódni, világossá válhatott számunkra az is, hogy egyes jelenségek éppen a bővítmények tulajdonságainak sokrétűségében gyökereznek. Térjünk vissza például Farkas (1992b) már említett rivalizáláselméletére. Arra már korábban is utaltam, hogy a magyar nyelvben a függő situációt jelölő bővítmények között a kötőmódú mellékmondatok és a ragozatlan főnévi igenévi kifejezések aszerint oszlanak meg, hogy milyen viszonyban áll egymással a fő- és a mellékmondati alany referense. Eltérő referenciájú alanyok esetén az előbbi, míg alanyi kontroll (vagyis az alanyok közti koreferencia) esetén az utóbbi típus realizálódása figyelhető meg. Érdeemes megvizsgálni, hogyan közelítette meg ugyanezt a jelenséget Farkas, és miért nevezte ezt rivalizálásnak.

Farkas (1992b) abból indult ki, hogy a kötőmód csak függő situációt jelöl, függő (vagyis kontrollált) alanyt nem; míg a főnévi igenévi kifejezés⁵ függő situációt és függő alanyt is. Az utóbbi tehát egy jóval megszorítottabb forma, amely – éppen ezért – blokkolja a kötőmódú alakokat.⁶ Vagyis ha az alany- és situációfüggőség együttesen jelenik meg, akkor az alanyfüggőséget is jelölő forma meggátolja a pusztán situációfüggőséget jelölő típus megjelenését, tehát a mellékmondat főnévi

⁵ Mivel Farkas nem a magyar nyelvet vizsgálta, az ő rendszerében természetesen a főnévi igenév kifejezés csak annak ragozatlan formáját jelenti.

⁶ A blokkolás vagy gátlás lényege éppen az, hogy egy adott specifikus eset gátolja az általános szabályok működését. A magyarban jó példa erre a *van* létige főnévi igenévi alakja, a *lenni*, amelynek létezése meggátolja a szabályszerű *vanni* forma használatát.

igenévi kifejezésként fog megvalósulni. Mindennek fényében érthetővé válnak az alábbi példák is:

(44) *Péter azt akarja, hogy Mari tortát egyen.*

(45) *Péter tortát akar enni.*

Az első esetben a kötőmód használatát az alanyok eltérő referenciája indokolja, a másodikban pedig a főnévi igenévi kifejezést a szituációfüggésen túl az alanyi kontroll tettenérhetősége is.

Ez lényegében megegyezik mindazzal, amit a főnévi igenévi kifejezések tárgyalásakor már elmondunk. Farkas azonban nem áll meg ezen a ponton, így az ő gondolatmenetét követve további fontos megállapításokat tehetünk. A rivalizáláselmélet végső következtetése ugyanis a következő: mivel a kontrollált alanyú, függő szituációt jelölő bővítmények esetében a ragozatlan főnévi igeneves kifejezés mindig blokkolja a kötőmódot, így biztosan tudható, hogy ha lehetséges volna a főnévi igenév alkalmazása is, a beágyazott mondat mégis kötőmódban áll, akkor a fő-, illetve a mellékmondat alanyai csak eltérő referenciájúak lehetnek. Vagyis a (46) alatti mondatot nem használjuk abban értelemben, hogy a mellékmondat alanya is ugyanaz a személy, mint a főmondaté, hiszen arra a (47) alatti formát alkalmazzuk. Azaz mindenképpen úgy értelmezzük, hogy a (46) esetében a két tagmondatnak más-más alanyi referense van.

(46) *János_i azt akarja, hogy pro_j*_i aludjon.*

(47) *János_i aludni PRO_i akar.*

Ez a jelenség az obviáció, vagyis a beágyazott névmási alany és a főmondati alany közti kötelező referenciaeltérés, amely tehát a két bővítménytípus versengésén alapszik: az alanyok koreferenciáját az gátolja meg, hogy ennek kifejezésére létezik egy jóval egyszerűbb forma (tudniillik a főnévi igenévi kifejezés). Így ha kötőmódú alárendelt mellékmondatként realizálódik egy függő szituációt jelölő bővítmény, akkor annak névmási alanyát szükségképpen mint eltérő referenciáját értelmezzük.

Az, hogy az obviációnak milyen további feltételei vannak a világ nyelveiben és specifikusan a magyar nyelvben, további elemzéseket igényel, amelyekre azonban ez a munka terjedelménél fogva nem vállalkozhat. Megemlítése azonban elengedhetetlen volt annak érdekében, hogy világosan lássuk, milyen fontos következtetések levonását teszi lehetővé számunkra a szituációfüggőségnek és az alanyi kontrollnak mint kritériumnak a bevezetése, valamint azért, hogy felosztásunkat egy – a magyar nyelvet illetően korábban még nem vizsgált – probléma segítségével ellenőrizzük.

3. Összegzés

Végezetül kíséreljük meg összefoglalni az elért eredményeket. Megállapíthatjuk, hogy az egyes mondatértékű bővítménytípusok részletes elemzése egyértelműen igazolta azt a hipotézist, hogy a bővítmény módja nem jósolható meg pusztán a főige jellegéből, hanem szükséges a főmondat és a beágyazott mondat viszonyának elemzése is – különös tekintettel az általuk leírt szituációk közti függőségre és az alanyok referensei között lévő kapcsolatra. A felosztásból következő állítások igazságát a példák mellett egy sajátos jelenségnek, az obviációnak a bemutatása is teljes mértékben igazolta.

SZAKIRODALOM

É. Kiss Katalin 1999. Az igeneves kifejezések. In: É. Kiss Katalin–Kiefer Ferenc–Siptár Péter (szerk.): *Új magyar nyelvtan*. Osiris Kiadó, Budapest, 112–27.

- É. Kiss Katalin 2001. A főnévi igenév személyragozásának kérdéseiről. In: Bakró-Nagy Marianne–Bánréti Zoltán–É. Kiss Katalin (szerk.): *Újabb tanulmányok a strukturális magyar nyelvtan és a nyelvtörténet köréből*. Osiris Kiadó, Budapest, 42–58.
- Farkas Donka 1992a. On the Semantics of Subjunctive Complements. In: P. Hirschbühler–K. Koerner (eds.): *Romance Languages and Modern Linguistic Theory*. John Benjamins, Amsterdam & Philadelphia, 67–104.
- Farkas Donka 1992b. On Obviation. In: Ivan A. Sag–Anna Szabolcsi (eds.): *Lexical Matters*. CSLI, Stanford, 85–109.
- Kenesei István 2000. Van-e segédige a magyarban? Esettanulmány a grammatikai kategória és a vonzat fogalmáról. In: Kenesei István (szerk.): *Igei vonzatszerkezet a magyarban*. Osiris Kiadó, Budapest, 157–96.
- Pataki Pál 1984. A francia subjunctif és a magyar kötőmód. *ÁNyT XV*: 207–18.
- Roussou, Anna 2001. Control and Raising. In: M–L. Rivero–A. Ralli (eds.): *Comparative Syntax of Balkan Languages*. Oxford University Press, Oxford, 74–104.
- Tóth Enikő 2005. Az alárendelt mellékmondatbeli kötő-, ill. felszólító módról. In: Sinkovics Balázs (szerk.): *LingDok4*. SZTE, Szeged.
- Turi Gergő 2009. Kötőmód a mai magyar nyelvben. *Argumentum V*: 25–38.
- Varga Diána 2009. *A felszólító mód helye a magyar mondat szerkezetben*. Szakdolgozat.

Pintér Lilla

SUMMARY

Pintér, Lilla

The types of clausal complements in Hungarian

The aim of this paper is to examine the distribution of the various types of clausal complements in Hungarian. I argue that we can predict the syntactic type of the clausal complement of a predicate on the basis of two semantic criteria: world dependency and subject dependency between the matrix and the complement. To prove this, I investigate indicative, subjunctive and infinitive complements, and, in this context, I touch on the issue of obviation as well. The conclusions are the following:

1. If a complement introduces an independent world and it has an independent subject, it will be an indicative clausal complement.
2. If a complement introduces a dependent world and it has an independent subject, it will be a subjunctive clausal complement.
3. If a complement introduces a dependent world and it has a dependent subject, it will be an infinitive clausal complement.

Predicates that do not have a subject can pattern either with type 2 or with type 3, i.e., they can be realized either as subjunctive clausal complements or as infinitive clausal complements (taking an overt subject and agreeing with it).

Keywords: complex sentence, clausal complement, indicative clause, subjunctive clause, infinitival phrase involving no personal suffix, infinitival phrase involving a personal suffix, situation dependence, controlled subject, obviation